

УДК 316.614.5

О. Ф. Яцина

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри психології Ужгородського національного університету

СОЦІАЛЬНІ СТЕРЕОТИПИ У КОНТЕКСТІ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ

Предметом наукового інтересу автора стало вивчення ролі соціальних стереотипів у виборі індивідами нетрадиційних форм шлюбно-сімейних відносин. Відмічено, що соціальні стереотипи є результатом категоризації соціального досвіду, визначеного культурою і вихованням. Вони детермінують як поведінку індивідів, так і пояснення ними дій і поведінки партнерів по взаємодії. Зазначено, що наявність різних форм партнерських відносин, пошук таких видів стосунків, за яких партнери відчували би себе комфортно, були би рівноправними партнерами в шлюбі, допоможе подолати соціальні стереотипи.

Ключові слова: соціальний стереотип, шлюбно-сімейні стосунки, рівноправні партнери.

Актуальність проблеми. Сьогодні, коли людина перебуває у ситуації соціальної невизначеності, закономірно, що вона шукає важелі, які б допомогали їй сприймати світ і себе в ньому. Конструюючи соціальний світ, індивід шукає і знаходить способи його упорядкування. Відтак зрозумілим є інтерес соціальної психології до дослідження детермінант процесу соціального пізнання, зокрема вивчення соціально-психологічних механізмів, серед яких є механізм стереотипізації. У зв'язку із цим предметом наукового інтересу автора стає дослідження ролі соціальних стереотипів у виборі індивідами форми шлюбно-сімейних відносин. На сучасному етапі суспільного розвитку в інституті сім'ї відбуваються суттєві трансформації, що ведуть до змін соціальної ситуації розвитку особистості, відмінними ознаками якої є нестабільність, відмова від прийнятих норм, традицій, відсутність єдиних ціннісних уявлень (В. Дружинін, В. Лисовський, Л. Шнейдер, В. Ядов). Серед факторів, що впливають на сімейну систему, значну роль відіграють статево-рольові стереотипи сімейного функціонування. Мова йде про стійкі особливості свідомості і поведінки представників певної статі. Гендерні стереотипи охоплюють практично всі вектори стосунків у сім'ї. Статеві ідентифікація і відповідно до неї виховання стають підґрунтям засвоєння прийнятих для певної статі соціальних ролей, що мають відповідати культурним традиціям суспільства. Протягом життя індивід діє у відповідності зі сформованими в ньому з дитинства моделями і стереотипами і передає їх наступним поколінням. В науці є чимало досліджень як з гендерної соціалізації, так і з психології сім'ї, проте недостатньо досліджень, що давали б відповідь на питання щодо впливу соціальних стереотипів на вибір індивідом нетрадиційних форм шлюбно-сімейних відносин.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Аналізуючи роботи з даної проблематики, простежується чимало факторів, під впливом яких формуються соціальні стереотипи: крос-культурний механізм (засвоєння статеворольових моделей поведінки у відповідності до культурних та національних традицій) — в працях Н. Шухової, Т. Репіної; механізми дитячо-батьківського партнерства і партнерської взаємодії в сім'ї (формування у дітей статевої ідентичності) — в працях Ш. Берн, А. Варги та ін.; механізм впливу сімейних міфів (динаміка формування гендерних стереотипів дітей у взаємодії з сімейними історіями) — А. Шадура, Є. Михайлова, М. Бережна, А. Варга; дидактичний вплив, який здійснюється в навчально-виховному процесі батьками і виховниками, і передається з покоління в покоління.

В етимології слова «стереотип» проглядається його семантика і відповідні їй значення — «твердого», «засохлого» (грец.), а також «символу», «(пра)образу», «зображення» (лат.). Розглядаючи стереотип як регулятор міжособистісної взаємодії, варто звернути увагу на фактори, які безпосередньо впливають на процес спілкування і взаємодії шлюбних партнерів. Цей процес опосередкований такими факторами, як: рольові експектації партнерів, вид взаємодії, функції сім'ї, характер розподілу обов'язків між партнерами. Зауважимо, що поведінку людини регулює система різних диспозиційних утворень. Аналіз міжособистісної взаємодії в концепції диспозиційної регуляції соціальної поведінки [9, 175] вочевидь виявляє звернення індивіда до аналізу базових соціальних установок, які за своїм змістом являють собою соціальні стереотипи. Близькість понять «соціальний стереотип» і «соціальна установка» стає більш очевидною, коли мова йде про аутостереотипи, представлені на рівні індивідуальної свідомості і звернені до самої особистості [8]. Механізмами стереотипів, що забезпечують їх дію і формування, є диспозиційні установки. На думку Т. Рябової, когнітивна частина стереотипів виконує функцію головних законів гендерно-рольової ідеології, а афективний бік стереотипу відповідає за дотримання цих «законів» [8]. Важливо, що «в диспозиційній системі має місце позитивно-негативна асиметрія: на стадії адаптації до нових умов ведучу роль в регуляції поведінки беруть на себе диспозиції, пов'язані з намаганням не ухилятися від прийнятої суб'єктом соціальної норми, в подальшому домінують позитивні диспозиції як готовність до реалізації інтерналізованих суб'єктом цінностей і соціальних установок. Усвідомлені диспозиції переважно домінують в регуляції соціальної поведінки в таких ситуаціях, які потребують активного напруження зусиль суб'єкта. В звичній ситуації на перший план висуваються напівусвідомлені чи неусвідомлені диспозиції, тобто соціальні стереотипи» [9, 175]. Таким чином, соціальні стереотипи варто розглядати як чільну диспозицію, що опосередковує міжособистісну взаємодію і підтримується психологічними потребами людини поводити себе в соціально бажаній манері. При цьому виникає запитання, чи відчуває себе індивід цілісно, чи аутентичними є його думки, переживання, слова, дії у відповідності до прийнятого соціального стереотипу.

Загальновідомо, що стереотипи утворюються в процесі суспільної комунікації, передаються індивідом в процесі соціалізації, визначають статус людини в соціумі, її цілі, ціннісні установки, традиції. Окремі з них отримують значення архетипів поведінки, які визначають характер взаємодії з іншими людьми, погляди, очікування, оцінки. Так, загальноприйняті уявлення про стосунки між шлюбними партнерами з часом стають для індивіда директивними, вони спрямовують і коректують спілкування, поведінку між статями. Дозволимо припустити, що власне одна із форм партнерських стосунків, зокрема — традиційна реєстрація шлюбу, є таким архетипом поведінки. Відповідно до цього закріплюються і стереотипи сімейних ролей у вигляді уявлень і очікувань, яким кожна людина залежно від статі має відповідати, щоби бути прийнятою у соціумі. Щодо жінки, таким стереотипом є роль матері, виховательки, господарки, для чоловіка — професійна кар'єра, причому і успішність шлюбних партнерів оцінюється за стереотипним сприйняттям: за наявністю сім'ї та дітей щодо жінки та професійними досягненнями щодо чоловіка. Про існування архетипу сім'ї (складовими є установки, цінності й стереотипи), що являє собою глибинну ідеальну несвідому модель стосунків у сім'ї, йдеться в працях Л. Ванд, А. Муратової, В. Дружиніна, Л. Шнейдера.

Як форма пізнання для особистості і соціальних груп, стереотип має властивості: 1) схематичність як продукт групового спілкування і пов'язана з нею когнітивна функція гендерного стереотипу; 2) емоційно-оцінковий характер гендерних стереотипів; 3) суспільне прийняття: поділяються більшістю представників групи, що дає підстави говорити про культурну легітимність стереотипу [3]; 4) формують соціальну суб'єктність чоловіків і жінок — як на рівні індивідів, так і в міжгрупових стосунках, тому вони надзвичайно стійкі, консервативні і повільно модифікуються під впливом соціокультурних умов [3; 8].

Умовно функції стереотипів поділяють на психологічні та соціальні. До психологічних відносять когнітивну і ціннісно-захисну функції. Когнітивна (когнітивно-адаптаційна) функція полягає у спрощенні й систематизації знань, отриманих індивідом від оточуючого середовища, служить задля економії зусиль індивіда під час сприймання складних об'єктів [1; 8; 3].

В контексті нашої проблематики розуміємо, що завдяки даній функції стереотип прийняття традиційної форми шлюбу виходить поза межі інформації щодо зазначеної форми шлюбу, отриманої індивідом у процесі пізнання, тільки тоді, коли даний об'єкт (шлюб) стає релевантним його цілі (відповідним між формою шлюбу і запитом, потребою). Тобто індивід наділяє об'єкт соціальною роллю і статусом, що дозволяє йому пояснювати поведінку іншого індивіда, а також уявляти його у майбутньому, позаяк інформацію, отриману про одного представника групи він поширює на всю групу. Так, хлопчики і дівчата, виховуючись у традиційній патріархальній сім'ї, формують свої уявлення про майбутнє подружнє життя, споглядаючи за поведінкою, стосунками своїх батьків.

Ціннісно-захисна функція пов'язана зі створенням цінностей індивіда, тому стереотипи слугують не тільки для пояснення, а й виправдання

і захисту своїх поглядів і поведінки [3]. Соціальні функції спрямовані на підтримання соціального порядку, а саме — системи процесів і механізмів, що забезпечують підтримку соціально прийнятних взірців поведінки і функціонування соціальної системи в цілому. Вона здійснюється у формі самоконтролю, підґрунтям якого є цінності, норми, рольові очікування, звичаї, традиції, інтерналізовані у процесі соціалізації, і у формі зовнішнього контролю як сукупності системи заохочень і покарань. Це пояснює позицію прихильників кризи сім'ї як соціальної інституції, які в нетрадиційних (альтернативних) формах шлюбу вбачають девіації. Вплив нормативності соціальних стереотипів виявляється і в демонстрації оточуючим надмірних стандартів фемінінності чи мускулінності. Тоді йде мова про відхилення у поведінці індивіда. А як щодо надмірності дотримання рольових позицій подружжям, чи не веде це до конфліктів, протидії, а згодом і розлучення.

Поділяємо думки вчених, які вважають, що стереотипи породжують явище соціального конформізму. Сучасні дослідники (В. Ільїн, М. Кондратьєв), розглядаючи феномен групового тиску, ставлять питання про те, що реальною альтернативою конформізму і негативізму є особистісне самовизначення [4, 44–58]. Груповий тиск, який в більшій мірі властивий жінкам, стимулює виконання прийнятих соціальних ролей у сім'ї, надає їм соціального статусу шляхом суспільної підтримки і визнання і визначає функціональний стан її носія — соціальну ідентифікацію. Під впливом механізмів соціальної ідентифікації соціум встановлює сфери впливу кожної спільності, формує бар'єри між її носіями [3]. Як справедливо зауважує Т. Рябова, «стереотипи не тільки встановлюють нерівність: вони її виправдовують» [8]. На нашу думку, такі стереотипи, прийняті зокрема у патріархальній сім'ї, підтверджують їх ригідність, а відтак пояснюють до певної міри несприйняття і заперечення значною частиною соціуму варіабельності форм шлюбів на сучасному етапі. Власне зазначеними стереотипами і визначається «норма подружнього життя» в соціумі для обох статей, отже формування негативного відношення до існування інших форм спільного життя між чоловіком і жінкою. Тому відкрита поведінка жінок та й чоловіків на виконання ними інших соціальних ролей (жінка — бізнес-леді робить кар'єру, а чоловік бере відпустку по догляду за дитиною, обоє членів подружжя роблять кар'єру, а дитину доглядають няні, гувернери, бабусі-дідуся) ще не набула в нашому суспільстві соціокультурного значення.

Спираючись на положення А. В. Петровського, викладені в рамках теорії діяльнісного опосередкування міжособистісних стосунків в групах [6], вчені вважають, що єдино правильною і соціально продуктивною лінією розвитку особистості виявляється її послідовне, діяльнісно детерміноване самовизначення. В контексті шлюбно-сімейних стосунків ми розуміємо даний підхід як такий, що передбачає для особистості, яка розвивається, можливість діяти не за соціальним стереотипом, а за усвідомленим вибором, орієнтованим на успішну самореалізацію та аутентичність.

Системна криза психосоціального розвитку сучасного суспільства, що виявляється на індивідуальному, міжособистісному, міжгруповому рівнях,

викриває протиріччя між інноваційною та консервативною тенденціями розвитку. Відтак соціальні стереотипи не тільки не допомагають особистості (завдання стереотипу — допомогти людині існувати в цьому світі і бути соціально точною, спираючись на «образи в наших головах» [3, 170–187], а й утруднюють процес інтеграції в соціумі, підсилюють амбівалентність думок, відчуттів, переживань. Вочевидь це стосується і сучасної сім'ї, що зазнає суттєвих змін, які оцінюються частиною дослідників як кризові, що руйнують традиційні суспільно-задані норми, цінності, стереотипи, а іншими як такі, що знаходяться в стані формування нової моделі міжособистісної взаємодії подружжя. В суспільстві поширюється стурбованість з приводу нестабільності шлюбу та сім'ї: існування поряд із традиційною формою шлюбно-сімейних стосунків і таких альтернативних форм як, громадянський шлюб, материнська сім'я, екстериторіальний шлюб, гомосексуальний шлюб, конкубінат, повторні шлюби; зростаюча кількість розлучень; подружні зради; зниження батьківського авторитету; емоційний стан дітей, травмованих ситуацією у сім'ї.

Існуюча «плюралізація» форм сім'ї та шлюбу, як нам здається, створює потенційні умови для модернізації відносин в шлюбі і сім'ї, адекватні потребам особистості. К. Роджерс ще наприкінці минулого століття говорив про необхідність усвідомлення і визнання факту «еволюційних експериментів» молодих людей в пошуках нових шляхів у взаємостосунках, нових типах партнерства. Вчений зазначав, що люди винаходять альтернативи, нове майбутнє для суспільних інститутів — шлюбу і нуклеарної сім'ї, які переживають гостру кризу [7, 6].

Висновки. А. Адлер, К. Хорні, Е. Еріксон і Г. Олпорт вважали, що людина — істота перш за все свідомо і наділена свободою волі. Відтак сутність людини в її свободі, спонтанності, здатності формувати власне Я. Традиційно спираючись на головні принципи гуманістичної психології: підкреслену роль свідомого досвіду; свободу і волю індивіда; вивчення всіх факторів життя людини, можемо розглядати зміни в сім'ї та шлюбі як звільнення особистості від стереотипів, які стають на заваді аутентичності особистості. Важливе місце в процесі формування особистості належить самодетермінації. На думку А. Леонтьєва, це центральний механізм становлення особистісної зрілості, що виявляється у володінні особою інструментами власного світогляду, у взаємоактивації свободи і відповідальності [2, 345]. В цьому контексті особистісна зрілість стає критерієм особистісного зростання. Особистісно зріла людина кожної миті свого життя прагне сенсу. Важливо, щоби особистість розуміла необхідність реалізації власних ресурсів, моделювала ситуації самовдосконалення, тобто була власним «проектом» (А. Сартр), а не наслідком дії соціальних стереотипів. В контексті сучасних трансформаційних процесів соціального буття вочевидь помітним є вплив на сім'ю таких характерних тенденцій сучасності, як індивідуалістична орієнтація в суспільстві, багатоваріантність вільного вибору суб'єктом діяльності, які визначають характер тенденцій розвитку інституту сім'ї. Як реакція на ці зміни — пошук нових форм партнерських стосунків. Який механізм формування шлюбно-сімейних відносин є життєспроможним за

сучасних умов: той, що традиційно спирається на суспільно-задані норми, чи той, за основу якого береться індивідуальний критерій, зокрема конгруентність внутрішньому світу, який визначає унікальність взаємодії з соціальним середовищем. Такий підхід допомагає зрозуміти причину зміщення регуляторних механізмів від суспільно прийнятних до особистісно значущих.

Існуючі різні форми шлюбно-сімейних стосунків відображають загальні тенденції до змін. Вважаємо, що криза ідентичності, яку переживає суспільство, є ресурсом модернізації шлюбу та сім'ї. Соціальні стереотипи, які є результатом категоризації соціального досвіду, визначеного культурою і вихованням, та детермінують поведінку індивідів, пояснення ними дій і поведінки партнерів по взаємодії, вже не відповідають потребам особистості на сучасному етапі. Тому і вибір форми життя з партнером має залежати не від соціального стереотипу, а від усвідомленого вибору. Наявність різних форм партнерських відносин (традиційних і альтернативних), пошук таких видів стосунків, за яких партнери відчували б себе комфортно, були б рівноправними партнерами в шлюбі, незалежно від статі і допоможуть подолати соціальні стереотипи.

Список літератури

1. Андреева Г. М. Психология социального познания : учеб. пособие / Г. М. Андреева. — 3-е изд., испр. — М. : Аспект Пресс, 2005.
2. Асмолов А. Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа / А. Г. Асмолов. — М. : Смьсл, 2001. — 416 с.
3. Донцов А. И. Социальные стереотипы: Вчера, сегодня, завтра / А. И. Донцов, Т. Г. Стефаненко // Социальная психология: хрестоматия / сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. — М. : Аспект Пресс, 2008. — С. 170–187.
4. Ильин В. А. Групповое давление и групповое влияние: конформизм, неконформизм, личностное самоопределение / В. А. Ильин, М. Ю. Кондратьев // Социальная психология и общество. — 2012. — № 1. — С. 44–58.
5. Кабалевская А. И. Представления о гендерных стереотипах в современной социальной психологии / А. И. Кабалевская // Психологические исследования. — 2012. — № 2(22). — С. 9. <http://psystudy.ru>
6. Психология развивающейся личности / под. ред. А. В. Петровского. — М., 1987.
7. Роджерс К. Брак и его альтернативы. Позитивная психология семейных отношений / К. Роджерс. — Москва : Этерна, 2006. — 106 с.
8. Рябова Т. Б. Пол власти: гендерные стереотипы в современной российской политике / Т. Б. Рябова. — Иваново : Изд-во Иван. гос. ун-та, 2008.
9. Ядов В. А. Социологическое исследование: Методология, программа, методы / В. А. Ядов. — Самара : Изд-во Самар. ун-та, 1995.

Е. Ф. Яцина

кандидат педагогических наук,
доцент кафедры психологии Ужгородского национального университета

СОЦИАЛЬНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ В КОНТЕКСТЕ БРАЧНО-СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме

Предметом научного интереса автора стало исследование роли социальных стереотипов в выборе индивидами нетрадиционных форм брачно-семейных отношений. Отмечено, что социальные стереотипы — это результат категоризации социального опыта, предопределенного культурой и воспитанием. Они детерминируют как поведение индивидов, так и объясняют действия и поведение партнеров по взаимодействию. Предполагается, что наличие различных форм партнерских отношений, поиск таких видов взаимоотношений, когда партнеры ощущали бы себя комфортно, были бы равноправными партнерами в браке, помогут преодолеть социальные стереотипы.

Ключевые слова: социальный стереотип, брачно-семейные отношения, равноправные партнеры.

O. F. Yacina

Associate Professor of Psychology, Uzhgorod National University, Ph.D.

SOCIAL STEREOTYPES IN THE CONTEXT OF MARRIAGE AND FAMILY RELATIONSHIPS

Summary

The subject of scientific interest in the author's research was the role of social stereotypes in the choice of alternative forms of marriage and family relations by individuals. It is noted that social stereotypes are the result of categorizing social experience, determined by culture and education. They determine both the behaviour of individuals and the way they interpret the actions and behaviour of their partners in the relationship. It is noted that the availability of various forms of partnerships and search for the types of relationships in which partners would feel comfortable being equal partners in marriage, will help to overcome social stereotypes.

Key words: social stereotype, marriage and family relations, equal partners.